

ARCHEOLOGIE IN 2004

PALEO-AKTUELL 16

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
16

ARCHEOLOGIE IN
2004

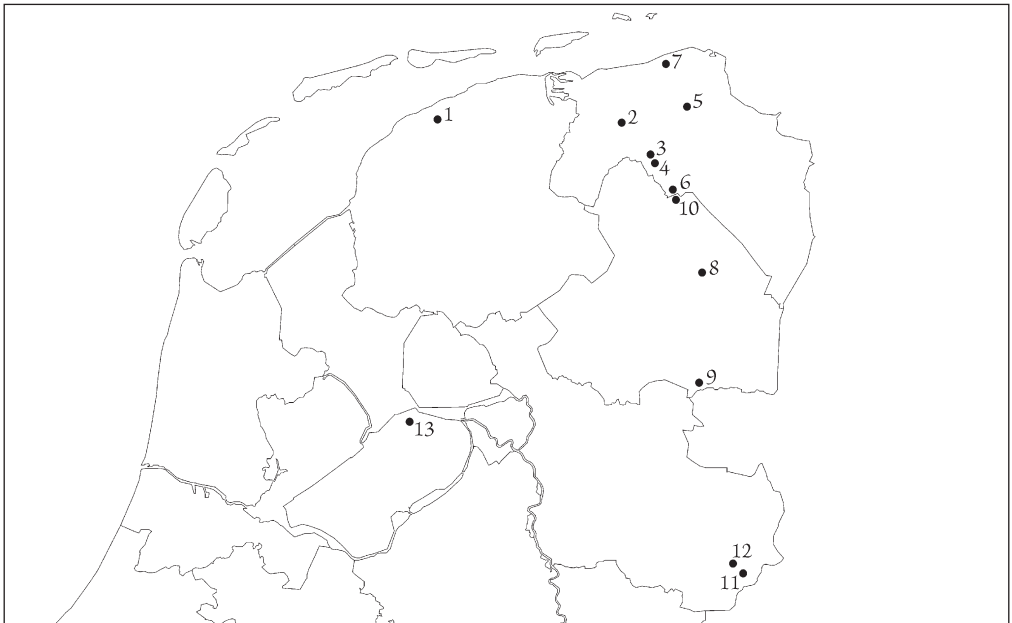
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafritueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starckenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

KAROLINGISCHE WAPENGRAVEN IN WADWERD (GR.) EN HALLUM (FR.)

Egge Knol¹

Uit de 8^e eeuw stammen in het Noord-Nederlandse kustgebied opmerkelijk veel graven met een wapen, soms meerdere wapens. Het gaat doorgaans om een *spatha*, soms om een lanspunt. Aan de reeds gepubliceerde data kunnen nog twee vindplaatsen worden toegevoegd, die ontdekt werden tijdens de voorbereiding van de tentoonstelling 'Professor Van Giffen en het geheim van de wierden'. Het gaat om drie door Westerhoff beschreven graven uit de wierde Wadwerd en vermoedelijk twee wapengraven uit de wierde Ondersmastate in Hallum, beschreven in een handschrift van Dominicus Cannegieter. Cannegieter beschreef ook een verder niet bekend grafveld uit de wierde Memerdastate. Deze vondsten versterken het verspreidingspatroon van wapengraven in die zin dat nu verreweg de meeste graven in Oostergo en Groningen gevonden zijn. Het lijkt erop dat dit type graf in Westergo weliswaar niet ontbreekt, maar toch schaarser is. Alvorens in te gaan op de betekenis van dit type wapengraf een beschrijving van de drie vindplaatsen.

Nieuwe vindplaatsen

WADWERD – DORPSWIERDE

235.10/602.35

Als gevolg van kustafslag werd de wierde van Wadwerd min of meer opgenomen in de oude dijk. In de dijk werd een metalen speerpunt gevonden, die volgens Westerhoff sterk leek op een Romeinse vondst. Iets verderop vond men in de Wadwerder wierde drie geraamten, elk vergezeld van een zwaard. De beschrijving past geheel bij de Karolingische *spatha*'s. Mogelijk was de speerpunt eveneens Karolingisch, maar aangezien deze niet afgebeeld of bewaard werd, valt hierover verder niets te zeggen. Hieronder

volgt de beschrijving van Westerhoff, 1864:

“Niet ver van de plaats alwaar deze lansspits in den ouden dijk gevonden is, vond men in de Watwerderwierde, die in voornoemden dijk gelegen is, kort onder de oppervlakte van den grond, drie naast elkander liggende menschelijke geraamten en aan de rechterzijde van elk derzelve een regt en tweesnijdend zwaard van ijzer, ter lengte van 7 palmen, waarvan de greep of het handvat één palm en vier duimen inneemt, zoodat het lemmer of de kling zelve, die 5 duimen breed is, slechts 5 palmen en 6 duimen breedte heeft. Zij hebben noch beugel, noch stootplaat, evenmin als een pareerstang, en het handvat of de greep gelijkt veel naar dat van een hartsvanger. Zij hebben gestoken en doen dit gedeeltelijk nog, in houten scheden, die hier en daar nog duidelijk zichtbaar en door roest als verijzerd en daardoor bewaard gebleven zijn; iets dat mede bij den angel van het handvat het geval is. Deze houten scheden, even als de greep, zijn weder overtrokken geweest met grof linnen, even alsof het zeildoek is, dat hier en daar nog duidelijk zichtbaar en, even als het hout, met ijzerroest, waardoor ook dit voor algeheele vernietiging bewaard bleef, doortrokken is. Nu is het zeker wel moeilijk, ja onmogelijk om den tijd te bepalen, in welke de menschen, die eens deze zwaarden droegen en ze in hun graf naast zich hadden, geleefd zullen hebben; doch ongetwijfeld moeten wij hier tot eene overhooge oudheid opklimmen, daar het maaksel der zwaarden en vooral het gemis van een pareerstang aanwijst, dat zij tot de oudste uit de ijzerperiode behooren. Ook de staat van ontbinding waarin het gebeente der geraamten verkeerde, wijst op eene hooge oudheid.”

De oudste catalogus van het Groninger Museum (1884) vermeldt onder Warffum uit de collectie van R. Westerhoff een aantal bijgaven gevonden bij geraamten. Vermoedelijk waren

dit de graven van Wadwerd. De voorwerpen zijn helaas niet met zekerheid in het museum terug te vinden, zodat slechts de omschrijving rest:

Bovengedeelte van een zwaard, 9^e eeuw lang 33 cm.

Bovengedeelte van een zwaard, 9^e eeuw lang 26 cm.

Ondereind van een zwaard, 23 cm.

Gedeelte van een schaar 23 cm lang.

Gedeelte van een Frankisch mes, lang 34 cm.

HALLUM – ONDERSMA STATE

180.70/590.30

In het niet gedateerde handschrift *'Geschiedkundige aantekeningen betreffende het dorp Hallum'* gemaakt en geïllustreerd door Dominicus Cannegieter in het laatste kwart van de 19^e eeuw vindt men het volgende geschreven: *"In de terp bij Ondersma-state vond men voor eenige jaren twee menschengeraamten met zwaarden aan de zijden"* (Cannegieter z.j., deel 1, p. 9). Hoewel de zwaarden niet verder beschreven werden, kan aangenomen worden dat bij de skeletten een *spatha* uit de Karolingische tijd lag.

HALLUM – MEMERDA STATE

182.45/588.90

Cannegieter (z.j.) beschreef ook vondsten van de afgraving van de wierde Memerdastate uit de periode 1865–1866. Dit is de wierde van de bekende *sceatta*-vondst van Hallum. In de basis-aantekeningen voor het manuscript zit een onvoltooid verslag over de afgraving. Het volgende werd hierin over graven geschreven: *"Onder de vondsten waren ook menschengeraamten waarbij een met een koperen ring om de arm. Aan de zuidzijde(doorgehaald) westzijde ? vond men den doodenakker, Grootte massas urnenscherpen en heele urnen heeft men daar opgegraven, gelijk ook menschengeraamten."* Hoewel niet alles helder is, zal hier een vroegmiddeleeuws grafveld geweest zijn. Het is jammer dat de koperen ring niet nader beschreven is.

Betekenis van de wapengraven

In de Vroege Middeleeuwen werden de do-

den in Noord-Nederland deels gecremeerd en deels begraven. Met regelmaat werden de doden voorzien van bijgaven in urnen of graven bijgezet. Het aantal van deze voorwerpen en hun karakter is echter in vergelijking met die uit het grafritueel in Midden-Nederland niet erg rijk te noemen. Hoewel gelet op de verspreiding van gouden munten, sieraden en schatten in de 6^e en 7^e eeuw het noorden, inzonderheid Westergo, welvarend genoemd kan worden, ontbreken wapens en wapengraven bijna geheel (Knol, 1993: pp. 176–177). Dat beeld veranderde in de 8^e eeuw ingrijpend (zie fig. 1). Uit die eeuw is in Noord-Nederland een groot aantal graven bekend met een *spatha*, af en toe een langsax of een speerpunt, en soms aangevuld met een paar stijgbeugels, of een glazen drinkbeker (Knol, 1993; 1999; 2001). Het is aannemelijk dat de teruggevonden bijzettingen van paarden of honden bij dit type graf heeft behoord. De meegegeven honden zijn steeds grote reuen die goed als vechthonden gefunctioneerd kunnen hebben (Prummel, 1989). In de vele graven lag maar één voorwerp, soms waren er twee of meer voorwerpen. Tweemaal lag een glazen drinkglas in een wapengraf. Twee andere glazen kwamen vermoedelijk uit een dergelijk graf. In 1906 zouden in Antum in één graf een *spatha*, een kort zwaard en drie lanspunten gelegen hebben, maar door de gebrekkige documentatie van deze vondst is de samenstelling van dit graf niet zeker. In totaal zijn uit het Noord-Nederlandse kweldergebied met wierden 40 graven met 8e eeuwse wapens, glazen bekere of een paard gevonden. Opmerkelijk is dat veelal meerdere wapengraven binnen één grafveld lagen. Veel van deze graven zijn gevonden tijdens de commerciële exploitatie van de wierden, ruwweg in de periode 1840–1940. Destijds werden de vondstomstandigheden zelden zorgvuldig vastgelegd. De vijftien wapenvondsten, waarbij in de vondstmelding geen sprake is van een lijk, geraamte, skelet of een andere indicatie van een graf, betreffen waarschijnlijk eveneens grafvondsten. Vergelijkbare graven met een of

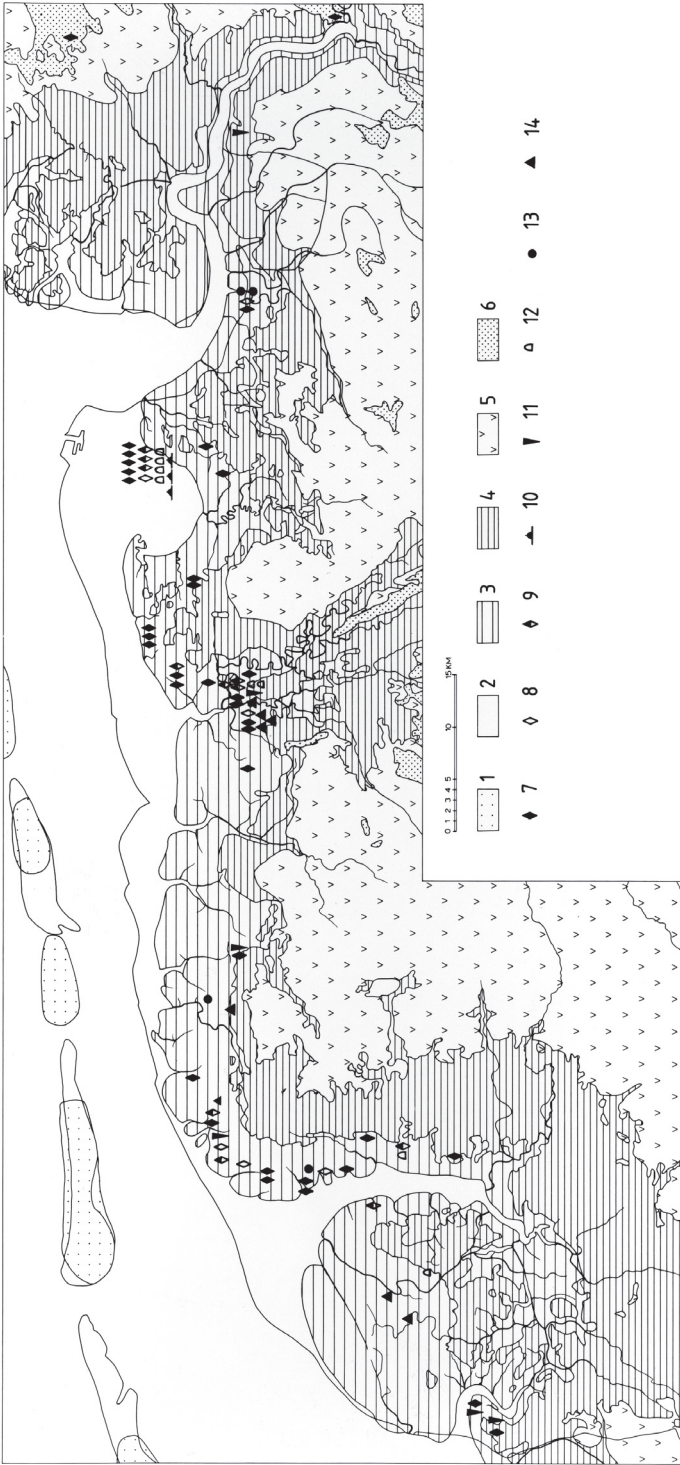

Fig. 1. Het Noord-Nederlandse kustgebied in de Karolingische tijd met de verspreiding van wapens, paardentuig, paardengraven en drinkglazen, doorgaans, maar niet alle met zekerheid, uit een grafcontext. Legendatypologie: 1. duinzand; 2. zee; 3. hoge kwelder; 4. lage kwelder; 5. veen; 6. pleistocene zand. Legendasymbolen: 7. spatha; 8. langsax; 9. lanspunt; 10. umbo; 11. glazen drinkglas; 12. stijgbeugel; 13. spoor; 14. paardengraf (Naar: Knol, 1993, fig. 52 met aanvullingen, te weten meer vondsten in Godlinze en Maarhuizen, nieuwe vondsten Hallum-Ondersmastate en Wadwerd, alsmede een correctie: spatha uit Leer is volgens later onderzoek 10^e eeuw (Westphal, 2002, p. 105).

enkele Karolingische wapens zijn ook buiten het Noord-Nederlandse kustgebied gevonden in West-, Midden- en Oost-Nederland (overzicht in Knol, 1999). In aangrenzend Noord-Duitsland komt dit type graf met langsaxen en *spatha's* vooral in Oostfriesland eveneens voor in Karolingische graven, vaak uit de tweede helft of zelfs laatste kwart van de 8^e eeuw. Het gaat vaak om meerdere min of meer gelijktijdige graven. In het grafveld Schortens zijn meer dan 20 *spatha's* gevonden (Kleemann, 2002; Westphal, 2002).

De periode waarin deze wapengraven voorkomen is de tijd waarin de Frankische koningen, met Karel de Grote als laatste, het Friese en Saksische gebied gelegen langs de Zuidelijke Noordzeekust inlijfden in hun koninkrijk. Dat ging zo blijkt uit de geschreven bronnen niet zonder slag of stoot. Na de dood van Radbod in 719 werden eerst het mondingsgebied van de grote rivieren en het huidige West-Friesland veroverd, vervolgens werden na de slag bij de Boorne in 734 Westergo en Oostergo ingelijfd. Na de dood van Bonifatius (754) en vooral de opstand van Widukind (jaren '80) volgde een periode van onrust, die eindigde met de Frankische controle in deze oostelijke Friese gebieden. De Franken waren gekerstend en in hun kielzog waren ook in de veroverde gebieden missionarissen bezig het Christendom te verbreiden. Een samenhang tussen het grote aantal wapengraven in de achtste eeuw en de Frankische verovering is duidelijk. De vraag is echter hoe we deze samenhang moeten begrijpen.

Vooraf moet worden vastgesteld dat dezelfde wapentypes zowel in inhumatie – als in crematiegraven voorkomen. Voorts valt in het Noord-Nederlandse en aangrenzend Noord-Duits kustgebied op dat in één grafveld meerdere graven met wapens voorkomen. Chronologische verschillen tussen deze graven zijn niet of nauwelijks aantoonbaar. Klaarblijkelijk kwamen meerdere personen in een vrij korte periode in aanmerking om met wapens begraven te worden. Een aantal keren is er

sprake van geïsoleerde graven of enkele bij elkaar liggende graven, terwijl elders in de wierde nog een vroegmiddeleeuws grafveld ligt. Hoewel dit oude waarnemingen betreffen, is er geen reden om aan de waarheid daarvan te twijfelen. Er zijn graven met een meer volledige uitrusting – *spatha* of sax, speerpunt, *umbo* (dus met schild), eventueel ook nog sporen of stijfbeugels – maar erg veel graven bevatten maar een of enkele wapens. De laatste groep doden is dus bijgezet met een incomplete wapenuitrusting. Hier zal sprake zijn van *pars pro toto* voor de hele wapenuitrusting. Graven die een stoffering hebben die op bovenregionale elites wijzen, zijn in Noord-Nederland niet aangetroffen. Deze zijn daar mogelijk ook in de Karolingische tijd niet te verwachten. De Karolingische graven met wapens zijn van lokale elites, maar welke elites waren dat?

Ten eerste valt te denken aan tegenstanders van de Franken. Door een opvallend martiale en ouderwetse uitvaart uitten de nabestaanden zich als tegenstanders van de Franken. Het cremeren van doden was door de kerk verboden en raakte in toenemende mate en in samenhang met de Frankische verovering ook buiten gebruik (Knol, 2004). Voor tegenstanders zeker een argument om eerder voor crematie te kiezen. Wellicht dat daarom in Godlinze maar liefst vier wapengraven brandgraven waren.

Maar er valt ook te denken aan graven van nieuwe door de Frankische koning erkende leiders op dorpsniveau. Op dorpsniveau, omdat er meerdere graven in één grafveld zijn en de wapengraven ook niet uitzonderlijk rijk zijn. Het is denkbaar dat verwanten van de leidende dorpsheren door een uitvaart met wapens lieten blijken dat hun geslacht met macht bekleed was. Het kunnen dan volgelingen van de Frankische koning zijn geweest die met land of macht beloond waren, maar het is ook mogelijk dat oude plaatselijke leiders trouw aan de nieuwe heersers zwoeren en dat hun land of macht herbevestigd werden. Dit zou de verklaring kunnen zijn voor het voorkomen van deze graven in gebieden die al door de Fran-

ken veroverd waren, zoals Zuid-Holland en Midden-Nederland. Het is ook opmerkelijk dat meerdere malen wapengraven op of nabij een kerkhof werden aangetroffen (Valkenburg, Marrum-terp Roorda en Maarhuizen). De kerk was geen voorstander van grafgraven, maar trad daar, in tegenstelling tot crematies, niet streng tegenop. In een overgangsproces dat de kerstening moet zijn geweest, is het vasthouden aan een aantal oude gebruiken voor de hand liggend.

Niet uitgesloten kan worden dat beide verklaringen tegelijk geldig zijn en een reactie op elkaar vormen. De nabestaanden van de tegenstanders van de Franken zullen met veel heidense rituelen hun afkeer van de Franken hebben benadrukt. Het meegeven van wapens bij deze uitvaarten vormde een uiting van de macht van de nabestaanden, de overledene en de voorvader die de overlevende geworden was. Anderzijds vonden nieuwe leiders op plaatselijk niveau het nodig door het meegeven van wapens hun nieuwe, of hernieuwde positie te benadrukken. Er zijn duidelijk regionale verschillen. In Westergo zijn maar enkele wapengraven gevonden, in Oostergo en Groningen meer, en met name in Oostfriesland zijn er veel – vaak iets later gedateerde – wapens aangetroffen. Dit kan betekenen dat de machtsovername in de oostelijke gebieden minder soepel verlopen is, en dat de Frankische koningen zich aanvankelijk vergisten in het gezag van Bubbo en zich zo verkeken op de oostelijke kuststrook (vergelijk Mol, 2004). De tegenstand hielp niet. Na enige tijd was het hele gebied onder Frankische controle en was de positie van de nieuwe elite niet langer omstreden. Het uiten van macht door het meegeven van wapens was niet langer nodig. Dat kan het verdwijnen van de wapengraven verklaren. Als posities geconsolideerd zijn hoeven deze niet langer met demonstratieve grafrituelen gepaard te gaan.

Summary

Recently two finds of Carolingian weapon graves were

newly discovered in old documentation: three graves alongside each other in the dwelling mound (wierde) of Wadwerd (Groningen) and probably two graves in that of Ondersma near Hallum (Friesland). The swords were poorly described, but comparison with other finds makes a date in the 8th century most probable. Dating from that century, a remarkable number of weapon graves have been found. The phenomenon is related to the conquest of Frisia by the Frankish kings in the same century. After the firm establishment of Frankish rule, the custom of weapon burials disappeared.

Noot

1. Groninger Museum, Museumeiland 1, 9711 ME Groningen.

Literatuur

- Cannegieter, D., z.j. *Geschiedkundige aantekeningen betreffende het dorp Hallum*, Ongepubliceerd manuscript collectie handschriften PBF hs 718 deel 1, alsmede de losse aantekeningen over Hallum in hs 93a.
- Kleemann, J., 2002. *Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert*. Oldenburg.
- Knol, E., 1993. *De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen*. Ph.D. Thesis, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Knol, E. & X. Bardet, 1999. Carolingian weapons from the Cemetery of Godlinze, the Netherlands. In: H. Sarfatij *et al.* (eds), *In Discussion with the past, archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle, pp. 213–223.
- Knol, E., 2001. Carolingian weapons from the Northern Netherlands, particularly from the cemetery of Godlinze. In: B. Arrhenius (ed.), *Kingdoms and Regionality, transactions from the 49th Sachsensymposium 1998 in Uppsala* (= Theses and papers in archaeology B 6). Stockholm, pp. 115–120.
- Knol, E., 2004: De kerstening van de Friese landen, gezien vanuit het graf. *De Keppelstok* nr. 69 (december 2004), pp. 4–17.
- Mol, J., 2004. De dood van Bonifatius: gevolg van een verkeerde strategie? *Fryslân* 10(4), pp. 16–20.

- Pleyte, W., 1884. *Catalogus van het kabinet van Oudheden der provincie Groningen*. Leiden, p. 16.
- Prummel, W., 1992. Early medieval dog burials among the Germanic tribes. *Helinium* 23, pp. 132–194.
- Westerhoff, R., 1844. *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen*. Groningen, pp. 181–182.
- Westphal, H., 2002. Franken oder Sachsen? Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen. *Studien zur Sachsenforschung* 14, pp. 1–310.